

A politikum viszonylagos önállósága a nemzetközi életben

A történelmi materializmus a nemzetközi viszonyokat a társadalmi-gazdasági erők, az osztályok, a nemzetek és az államok tevékenysége és harca eredőjének tekinti, s hangsúlyozza, hogy e relációkat konkrét történelmi összefüggéseikben, teljes bonyolultságukban kell tanulmányozni. E területek hivatott kutatóinak példaképe Marx. Mintaszerű, ahogyan ő elemezte a XIX. század derekán a nemzetközi viszonyokat, a forradalom és ellenforradalom harcának dialektikáját, s egyben a nagyhatalmak közötti ellentmondásokat, Poroszország nagyhatalmi terveit és Oroszország, illetve Ausztria ellenkezését, a területekért, stratégiai pozíciókért, kereskedelmi utakért, piacokért, a közel-keleti befolyásért folyó harcok szülte régi európai antagonizmusok felújulását, azt a szerepet, amelyet ebben az összefüggésben különböző európai országok nacionalista ideológiája játszott.

Megállapíthatjuk, hogy a nemzetközi élet alapkérdéseivel foglalkozó majd minden fontosabb irányzat magáénak vallja azt az elgondolást, hogy a nemzetközi viszonyokat mindenképpen teljes bonyolultságukban kell értelmezni, az államok — és világviszonylatban: államrendszerek — kölcsönös gazdasági, politikai, ideológiai, jogi, diplomáciai, etikai és katonai relációinak és kapcsolatainak összességéeként. A nemzetközi viszonyok újkeletű tudományának e fejlődési szakaszát a módszertan terén a *nemzetközi rendszer* fogalmának hasznosítása jellemzi. A „nemzetközi rendszert“ oly modellként kezelik, amely egységes egészbe foglalja a nemzetközi kapcsolatok kölcsönhatásokban kibontakozó teljességét.

Pierre Renouvin egy gyűjteményes munka (*Histoire des relations internationales*. Paris, harmadik kiadás, 1964) bevezetőjében a következőképpen foglalja össze e terület fő kutatási módszereit:

— a hagyományos módszer, amely mindenképpen fölé helyezi a kormányközi kapcsolatokat, s elsősorattal foglalkozik az állampolgárokkal és a diplomátákkal;

— az új módszerek, amelyek az emberi társadalmak anyagi és szellemi élete, a népek közötti kapcsolatok tanulmányozásának a szükségességét hangsúlyozzák.

Renouvin rámutat arra, hogy az új módszerek képviselői közül egyesek az emberi társadalmakat főként a földrajzi környezet, az anyagi létfeltételek, a gazdasági struktúrák és változásai körülményei között — a civilizációk jellege szerint osztályozva — tanulmányozzák, mások viszont azt vallják, hogy az érzelmek, a kollektív szenvedélyek az igazán nagy „történelmi erők“, hogy ezek az erők főként a vérmérséklethez, a hagyományokhoz, a gondolkodásmódhoz kötődnek, s a nemzetközi kapcsolatok történetének megértéséhez mindenekelőtt a gondolati reálításokat, a hangulati elemeket, a nemzeti érdekek értelmezését, a népesség er-

kölcsi összetartását szükséges megismerni, azt a képzetet, amelyet egy-egy nép szomszédairól, a háborúról, a nemzetközi társadalom kibontakozásáról kialakít.

Az említett mű különböző fejezeteinek szerzői tartózkodtak attól, hogy a *priori* előnyben részesítsék valamelyik módszert, de — Renouvin szerint is — mindannyiok meggyőződése: a történéznek nem szabad „elkülönítenie“ a valóság valamely oldalát, kötelessége a lehetséges értelmezés minden elemét feltárni.

E módszerek elvitathatatlan érdeme, hogy számot vetnek a nemzetközi életben megnyilvánuló tényezők bonyolultságával. Hibájuk azonban az eklektikus hajlandóság; pedig a jól meghatározott kritériumot nélkülöző kutató reménytelenül kóvályog a nemzetközi viszonyok útvesztőiben.

*

Vajon hol, miben ismerhetjük fel a nemzetközi viszonyok alakulásának végső, döntő módon meghatározó okát?

A marxista irodalom elég kevés műve foglalkozik ezzel a kérdéssel, amelyről meg is állapíthatjuk, hogy csupán az utóbbi évtizedek során körvonalazódott pontosabban. Rendszerint mechanikusan átültetik a külpolitikai, államok és nemzetek közötti kapcsolatokra a társadalmakon belüli, az államokon és nemzeteken belüli jelenségekre érvényes, a belső társadalmi dialektikát magyarázó törvényszerűségeket, holott nemzetközi viszonylatban azoktól különböző törvényszerűségek hatnak, vagy ha azonosak, másként érvényesülnek.

A különféle társadalmak belső relációitól eltérően a társadalmak közötti viszonyok anyagilag kevésbé kikristályosodott és kevésbé tartós, ingatagabb, alkalmibb, átmenetibb jellegűek. Az államokon belüli társadalmi integrálódás minőségileg különbözik a világtársadalom integrálódási fokától. Ebből következően két vagy több állam kapcsolatai módosulásának nem szükségszerűen előfeltétele olyan minőségi változás, amely pedig rendszerint kiindulópontja a viszonyok egy adott társadalmon belüli módosulásának (például az osztály- vagy tulajdonviszonyok változásainak). A nemzetközi viszonyok e sajátossága szolgál magyarázatul például arra, miért módosíthatta érezhetően 1948-ban Jugoszlávia nemzetközi kapcsolatait — mindenekelőtt a gazdaságiakat —, anélkül, hogy belső társadalmi rendszerében minőségi változtatásokra kényszerült volna. S fordítva: azok a forradalmi országok, amelyekben alapvető társadalmi változások mentek végbe, széles körű nemzetközi tevékenységet fejtettek ki, beleértve a gazdasági, politikai, kulturális kapcsolatokat más országokkal, még akkor is, ha ez utóbbiak társadalmi-gazdasági rendszere ellentétes is volt.

Ha igaz az, hogy a társadalmi haladást végső soron minden egyes országban a termelőerők fejlődése és az osztályharc alakulása határozza meg, s ez így igaz, ugyanolyan mértékben igaz az is, hogy a nemzetközi viszonyok szférájában nem nyilvánulnak meg közvetlenül a társadalmi fejlődést meghatározó összes erők. Bizonyos változást okozó erők a nemzetközi viszonyok törvényszerűségeinek szférájában csupán olyan mértékben jelentkeznek, amilyen mértékben elegendő erőt akkumulálnak az ország határain való áthatásra. Az anyagi termelés, amely fontos, sőt, döntő jelentőségű a társadalmi fejlődés meghatározásában, csekély nemzetközi súllyal érvényesül, ha nem haladja meg az érdekelt társadalom fogyasztói befogadóképességét.

Mindehhez hozzáfűzhetjük, hogy a földrajzi környezet és a népességszaporodás, amelyek általánosan elterjedt nézetek szerint csupán harmadrendű szerepet játszanak a társadalmi rendszer jellegének meghatározásában, a társadalom arculatának kialakításában — s éppen ezért a szociológiai jelenségekkel kapcsolatban nemritkán

csak a geopolitikai és malthusianus nézetek elleni érvelésekben kerülnek szóba —, egészen más dimenziókban érvényesülnek az államközi viszonylatok összefüggéseiben az államok világpolitikai súlya, uralomra törő önérvényesítő gerjedelmek mérlegelésekor.

... Mi minden következik ezekből a sajátosságokból?

Próbáljuk egy analógiával szemléltetni a választ. A társadalom működési mechanizmusát magyarázó fontosabb okozati összefüggések egymásra épülését nagyjából a következő sorrendben képzelhetnők el: közvetlen anyagi termelés; gazdasági alap és osztályszerkezet; intézményesült felépítmény és társadalmi tudat. Hogyan képzelhető ez el világviszonylatban? Képzeljük magunk elé a földrészek panorámáját, majd az országokat egymás mellé helyezett különböző nagyságú épületekként: az választja el őket, amit határoknak szoktunk nevezni.

Míg függőlegesen minden egyes építmény működésének mechanizmusa az alaptól a felső emeletek irányába — és fordítva — indul, mint a felvonó egy toronyházban, ha az épületek közötti relációkat vesszük szemügyre, megállapíthatjuk, hogy az áramlás nem folyamatos, a különböző emeletek között vízszintesen nincs közvetlen kapcsolat, vagyis nincs folyamatosan működő fogaskerék-áttét, mint a belső társadalmi mechanizmusban.

Az emeletek közötti közvetlen vízszintes kapcsolat hiánya az építmények magasságának különbözőségével magyarázható, s azzal, hogy az anyagi javak cseréje, a társadalmi osztályok és rétegek, a nemzeti intézmények kapcsolatai nem közvetlenül, hanem *az állam közvetítésével* valósulnak meg. A nemzetközi viszonyok — konkrét történelmi valóságként — államok között jönnek létre. Az államok azok a társadalmi és jogi entitások, amelyek nemzetközi tevékenységet fejtenek ki, egyezményeket, megállapodásokat, szerződéseket kötnek egymással, hadat üzennek egymásnak és aláírják a békeszerződéseket. Persze az államok nem elvont, monolitikus, belső megosztottságok vagy ellentmondások nélkül való entitások. Az államok nem ellenőrzik kizárólagosan és teljességgel a különböző társadalmak egyedei közti kapcsolatok alakulását: az ellenőrzés kiterjesztése a politikai rendszer természetétől és hatékonyságától függ. Figyeljünk fel arra, hogy eltérően a belső társadalmi mechanizmustól, melynek önszabályozása még nagy heveségű forradalom esetén is gyors, *a nemzetközi társadalmi mechanizmus nem annyira önszabályozó* működése nagymértékben az alkotó államok elhatározásainak függvénye. Más szóval: *a politikum viszonylagos önállósága szélesebb körűen érvényesül a nemzetközi viszonyok szférájában.*

*

A nemzetközi viszonyok tanulmányozásának elsőrendű fontosságú elméleti problémája: e kutatási terület társadalmi jelenségeinek bonyolult szövevényében helyesen megkülönböztetni az anyagi, objektív vonást az eszmeitől, a szubjektív-től, megkülönböztetni azt, ami a társadalmi léthez tartozó, attól, ami a társadalmi tudat körébe utalandó.

Biztos kritériuma a helyes tájékozódásnak Marx alaptétele: a társadalmi lét meghatározza a társadalmi tudatot. Van azonban valami, amit hangsúlyozni kívánok, mert igen gyakran alábecsülik jelentőségét, vagy éppenséggel megfelelnek róla: az előbbi összefüggésre vonatkozó marxista tézis másik vonatkozását — a társadalmi tudat visszahatását a társadalmi lét fejlődésére. Talán a társadalmi kutatások egyetlen más területén sem olyan elengedhetetlenül fontos a társadalmi lét meghatározó szerepe és a társadalmi tudat tényezőinek visszahatása között fennálló dialektikus viszony helyes értelmezése.

A társadalmi jelenségek általában megmagyarázhatatlanok, ha a termelési mód mechanikus és közvetlen eredőiként értelmezik őket. S a nemzetközi viszonyokban a gazdasági materialista beszűkülés ártalmasabb, abszurdabb, mint bármely más területen. Sajnos, az elmúlt évtizedekben az ilyenszerű tézisek éppen eléggé elterjedtek voltak. Egyik változat a következőket hangoztatta: az áttérés a kommunizmusra úgy valósul meg, hogy egyes alapvetően fontos ipari termékek termelésében elérnek bizonyos színvonalat. Ide sorolhatók azok a prognózisok is, amelyek naptárilag megszabott időpontra megjósolták a tőkésrendszerrel — pontosabban az Egyesült Államokkal — folyó gazdasági verseny megnyerését. Az ilyen tézisek lényegében gazdasági materializmusba torkolltak, mivel a gazdasági törvények automatikus hatásának előfeltételére épültek, s elhanyagoltak más, a nemzetközi társadalmi fejlődést szabályozó tényezőket.

Az elemző módszer megkívánja, hogy a nemzetközi viszonyok szövetéből egyenként — de csak időlegesen elkülönítve — tegyünk vizsgálat tárgyává külön-külön minden kategóriát.

Kezdetről fel kell figyelniünk például a társadalmat környező természetre, a földrajzi környezetre. Senki nem tagadja, hogy a földrajzi környezet a társadalom anyagi életének szükséges és állandó feltétele, s nagy hatással van fejlődésére is. A nézetkülönbségek a hatás mértékének értékelésében nyilvánulnak meg. Széles a skála. Vannak, akik azt állítják, hogy a földrajzi környezet a társadalmi fejlődés (egyben a nemzetközi társadalmi fejlődés) meghatározó oka. Mások viszont a társadalmi jelenségek felmérése során hallani sem akarnak a földrajzi környezetről. Bizonyos szerzők esetében a földrajzi környezet említésére fellépő allergiát valamelyest érthetővé teszi, hogy a földrajzi környezet ürügyén jelentkeztek a geopolitika valóban reakciós elméletei. Mégsem helyes a fürdővízzel a gyermeket is kiönteni.

A nemzetközi viszonyok tanulmányozásakor a földrajzi környezet több vonatkozására mindenképpen fel kell figyelni. Elegendő e helyütt a természeti kincsekre az éghajlatra, a geográfiai elhelyezkedésre utalnunk.

A természeti kincsek bizony nagyon fontosak valamely ország társadalmi fejlődése szempontjából. S a nemzetközi kapcsolatok viszonylatában nem hanyagolható el az sem, hogy valamely természeti kincsekkel rendelkező ország „vonzóerőt” gyakorol más, távolabbi vagy közelebbi országokra: meghódításukra vagy kizsákmányolásukra törekedhetnek. Az éghajlat-tényező és a társadalmi fejlődés vélt és való összefüggései rengeteg spekulációra adtak alkalmat. Montesquieu döntő fontosságúnak tartotta az éghajlatot mind a vallások és erkölcsök, mind a népek társadalmi és politikai berendezkedése szempontjából. A *törvények szelleme* című művében kifejtette, hogy az északi államok hűvös éghajlata kedvez az ottani népek energiájának, életerejének, s bátorságuk, szabadságuk magyarázata is ebben keresendő, ugyanakkor a meleg klíma tunyává teszi a népeket, ami rabsorshoz vezet.

Toynbee, a civilizációk nagy történésze elveti azokat az elméleteket, amelyek a civilizációk eredetét a faji jelleg vagy a földrajzi környezet hatásaként értelmezik, ezzel szemben hangsúlyozza az ember visszahatásának fontosságát a természet okozta nehéz megpróbáltatásokra. Buckle angol szociológus figyelmét általában a természeti környezetre összpontosította: döntőnek tartja a népek jellemének alakulása, az általuk választott társadalmi-politikai berendezkedés szempontjából. Elmélete szerint a klérusnak, a „babona kasztjának” uralma annak a következménye, hogy a melegégyors országokban az emberek képzeletét az ijesztő és fenséges természet, a gyakori földrengések, a tűzhányók kitörései, a viharok és zuhogó záporok nagymértékben felajzották. Ezzel szemben az olyan országok, mint például Anglia vagy Görögország, természeti adottságai a logikus gondolkodás kialakulásának, a tu-

dományos megismerésnek jobban kedveznek. Egy cseppet sem zavarja őt, hogy ugyanazon természet ölen élt az ókorban a materialista Lucretius, a reneszánszban Leonardo da Vinci, az antiklerikális Boccaccio és Giordano Bruno, aki szembeszállt az egyházi maradisággal.

Két amerikai geopolitikus, Mahan és Mackinder úgy vélte, hogy a tengerek feletti uralom a politikai hatalom domináns formája, s döntő tényező a nemzetközi viszonyokban. Ismét más geopolitikai irányzatok a földrajzi koncepciókat fajelméletekkel elegyítették. Chamberlain, Gobineau és Haushofer tanításaitól az út a náci Alfred Rosenberg zagyvaságaihoz vezet. Rosenberg a végletekig feszítette az „életér” és a „dinamikus” fajok vagy nemzetek elméletét, a germán árja faj felsőbbrendűségének magasztalását, más országok leigázásának, „alacsonyabb rendű” népek lemészárlásának, a viláгурalmi igények jogosságának igazolására.

Ebből is látható, hogy óvatos körültekintéssel értékelendők a földrajzi környezet hatásai a nemzetközi viszonyokra. Vitathatatlan, hogy a földrajzi környezet a nemzetközi élet állandó és szükséges színtere. Csakhogy, míg bolygónk méretei évmilliárdok óta változatlanok, s a földrészek és tengerek geográfiája sok-sok nemzedék óta mit sem módosult, a társadalmi rendszerek, az államok és államrendszerek közötti viszonyok gyökeresen átalakultak egy-egy nemzedék életében. Ebből teljes bizonyossággal arra következtethetünk, hogy a földrajzi környezet nem lehet a nemzetközi változásokat meghatározó ok. De függhet tőle e változások üteme és helye.

Nem a dús növényzetű trópusok, hanem a mérsékelt égöv a tőke szülőföldje — Marx szerint. S *A tőke* szerzője mutatott rá arra is, hogy nem a talaj abszolút termékenysége, hanem változatossága és termékeinek sokfélesége alkotja a természetes munkamegosztás alapját, ösztönzi az embert igényeinek növelésére, majd azoknak az eszközöknek az előállítására, amelyekkel a fokozott igények kielégíthetők.

Ha következetesek kívánunk maradni, meg kell jegyeznünk, hogy ahhoz a szerephez, amelyet Európa a világban játszott, olyan adottságok is elengedhetetlenek voltak, mint amilyen mérsékelt éghajlata, a társadalmi termelés természeti feltételeinek változatossága.

A földrajzi elhelyezkedés, a *hely* fontosságát illetően nyilvánvaló, hogy például egy olyanszerű nemzetközi koncepció, mint amilyen a Monroe-doktrína, csakis a nyugati féltekén képzelhető el. S a különböző regionális szervezetek *per definitio-nem* összefüggnek a földrajzi elhelyezkedéssel.

Vitathatatlan, hogy a földrajzi környezet fontossága a nemzetközi társadalom fejlődésétől függően alakul. Könnyen bizonyítható, hogy a természeti kincsek fontossága a vegyileg előállított műanyagok és az atomenergia korszakában csökken, hogy a légközlekedés leküzdje a földfelszín adottságaiból következő közlekedési nehézségeket, hogy a központi fűtés, a fridzsider és a légkondicionáló berendezés civilizációja csökkenti az éghajlat befolyását az emberi életre, hogy a nukleáris fegyvereket hordozó rakéták és az atom-tengeralattjárók megdöntik az óceánok vagy felszíni adottságok előnyeire alapozó stratégiai nézeteket.

Amíg a nemzetközi színtér főszereplője az állam, melynek léte területétől szétválaszthatatlan, a földrajzi elhelyezkedés, a terület nagysága fontos tényező marad a nemzetközi kapcsolatokban, jelentős mértékben befolyásolja az államok világpolitikai stratégiáját.

Franciaország visszavonulását az észak-atlanti paktum katonai szervezetéből azért is minősíthették „tördőfésnek” a NATO szívébe, mert Franciaország — föld-

rajzi helyzete folytán — határozatával betölthetetlen úrt támasztott. S csakis Dél-kelet-Ázsia földrajzi-stratégiai kontextusában értelmezhetők a vietnami háború körülményei is.

*

A népegyeszeszaporodás, a népsűrűség, általában: a demográfiai tényező — akár csak a földrajzi környezet — szintén a társadalom anyagi létfeltételeinek szükséges és elengedhetetlen eleme. A demográfia a nemzetközi viszonyok alakulásában még a geográfiánál is jelentősebb tényező.

Nem egy szociológiai és közgazdasági irányzat a népességnövekedést tekinti a társadalmi fejlődés alapokának. Több szerző a népességszaporodást tartja a társadalom haladását ösztönző, a társadalom szerkezetét is meghatározó legfontosabb tényezőnek. Mások viszont negatív erőként értékelik, amely elszegényedéshez, munkanélküliséghez, háborúhoz vezet. E téren még mindig Malthus tanításai a leghírhedtebbek.

Noha a korszerű módszerek alkalmazása a mezőgazdaságban bebizonyította, hogy a termelőerők és a fogyasztási cikkek termelése gyorsabb ütemben növekedhet, mint maga a népesség, számos neomalthusiánus szerző a háborúk és a terjeszkedési politikák igazolására még mindig elegendő ürügyet vél felfedezni a népességtudományban.

E visszataszító elméletek határozott elutasítása azonban ne kenje el a nemzetközi életnek a népszaporulattal kapcsolatos valóságos problémáit. Ha nem is a népszaporulat a társadalom fejlődését és szerkezetét meghatározó legfontosabb tényező, ezt a fejlődést igenis érezhetően befolyásolja: felgyorsítja vagy lelassítja, s ez egyáltalán nem közömbös az államok külpolitikája szempontjából sem. A népsűrűségtől és a népességszaporodás ütemétől nagymértékben függ az államok katonai ereje. Sőt, természeti kincseik kiaknázásának hatékonysága, gazdasági fejlődésük üteme is.

A nemzetközi élet legbonyolultabb problémái közé sorolható a rendszerint „demográfiai robbanásnak“ nevezett jelenség. A népesség gyorsabb szaporodása a gyengén fejlett földrészekeken nagyon nyugtalanítja Washingtont és még jó néhány nyugati fővárost. A gyengén fejlett országokat a fejlettektől elválasztó szakadék tovább mélyül. Az Egyesült Államok egyik legjelentősebb futurológiai intézetének 2000-re szóló előrejelzése szerint az *évszázad végén* a harmadik világ nemzeti össztermelése csupán egytizedét éri majd el az Egyesült Államok *jelenlegi* össztermelésének. Pedig a népesség számát illetően a világ 2000-ben 6,4 milliárd főt kitevő összlakosságából közel ötmillió Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában él majd! A nyugati metropolisokban sokat töprengenek azon, vajon e három földrész népei meg akar-nak-e maradni azon tőkés világrendszer kereteiben, amely ilyen szánalmas történelmi perspektívát tár fel előttük...

A népesség a hatalom azon alkotóeleme, amellyel a nemzetek és az államok a nemzetközi életben megnyilvánulnak. Olyan elem, amely — politikájuk természetétől és stratégiájuk céljaitól függően — az államok nemzetközi ténykedéseire ösztönzőleg vagy fékezőleg hat. Ezt a jelenséget ez ideig főként a nagyhatalmak viszonylatában tanulmányozták. Szembetűnően a második világháborút megelőző időszakban nyilvánult meg, amikor a „túlnépesedés“ motívumát Németország és Japán az „életér“-követelések alátámasztására használta fel. A jelenség azonban nem ismeretlen a kis államok konfliktusaiban sem (gondoljunk Honduras és San Salvador háborújára 1969-ben).

A Kínai Népköztársaság nemzetközi súlya szorosan összefügg lakosainak számával: „a 700 milliók országa“. Olyan adú ez, amelyre minden kínai dokumentum és felhívás hivatkozik, amellyel barátnak és ellenségnek egyaránt számolnia kell.

A földrajzi környezet és a demográfiai tényező nemzetközi politikai jelentőségével kapcsolatban soha nem tévesztendő szem elől a *képzelet* és *valóság* különbözősége. A nemzetközi élet kommentátora az események értelmezése során gyakran megfigyelheti, hogy bizonyos államférfiak elhatározásaiban a helyzet szubjektív megítélése nagyobb szerepet játszik, mint a valóság reális értékelése. Mivel a világpolitikában relatív jellegű, más nemzetekhez és államokhoz mérve érvényesülő a földrajzi környezet és a népesség jelentősége, kivételesen fontos, hogy a világpolitikai döntés pillanatában a nemzetek és államférfiak miként érzékelik és értékelik saját fajsúlyukat. Egy folyó vagy egy hegység stratégiai támadás bázisa lehet; de ugyanaz a folyó vagy hegység kitűnő védelmi vonalat is alkothat. A népességszaporodás gyors gazdaságfejlesztéshez éppúgy vezethet, mint terjeszkedéshez és hódításokhoz.

Egyszóval: a földrajzi környezet és a népességszaporodás nem határozza meg az államok külpolitikáját, csupán szabályozza.

*

Milyen szerepet játszik a nemzetközi viszonyok alakulásában az anyagi javak termelési módja?

Minthogy a termelőerők és termelési viszonyok nemzetgazdasági keretben szerveződnek, hatásuk a társadalmak közötti kapcsolatokban különbözik a nemzeteken belüli hatásuktól. Miközben egy adott társadalomban a termelőerők a legdinamikusabb és legforradalmibb elemek, amelyek a termelési viszonyok megváltozását is ösztönzik végső soron, a társadalmak közötti relációkban ez a mechanizmus nem működik, csupán hatását érezteti az államok politikájára révén, pontosabban: ama befolyás nyomán, amelyet az államok politikájára gyakorol. Éppen e sajátosság magyarázza az objektív lehetőségét például annak, hogy különböző, sőt, antagonista termelési viszonyok szerint berendezkedett országok egymással kereskedhessenek. S e sajátosság szolgál magyarázatul arra is, hogy a termelési viszonyok megváltozása valamely országban mindaddig nem vezet szükségszerűen a szomszédos országok termelési viszonyainak megváltozásához, amíg ez utóbbi országokban is be nem következik a forradalmi politikai változás.

Abból, hogy a nemzetközi viszonyokban a termelési mód két aspektusának, a termelőerőknek és a termelési viszonyoknak a dialektikus viszonya nem úgy működik, mint az államokon belül, hogy e viszony hatása csupán közvetve, az államok politikájára révén érvényesül, logikusan kikövetkeztethetők a továbbiak: a nemzetközi viszonyokban a társadalmon belüli szerepétől eltérő módon értelmezzük a gazdasági tényező döntő jelentőségét. Úgy, ahogy Engels is szövelt róla: a gazdasági tényező az a vörös fonal, amely minden más reláción — politikain, ideológiain, jogin, katonain — végigvonul, s hozzásegít megértésükhöz.

A termelőerők dinamikus és forradalmi jellege bizonyos módon a nemzetközi viszonyokban is megnyilvánul. A jelenkori tudományos-műszaki forradalom e valóságot már a polgári egyetemek tanszékeivel is elfogadtatta. A manapság szaktekin-télynek számító amerikai Harold és Margaret Sprout egyetemi kézikönyvükben (Sprout and Sprout: *Foundations of International Politics*. New Jersey, 1966) hangsúlyozzák: a húszas és harmincas években a nemzetközi élet kérdéseiről szerkesztett tankönyvek nem is törődtek a tudománnyal és a technikával, manapság már majdnem egyöntetűen elismerik döntő fontosságukat, azt a tényt, hogy a nemzetközi

politika közegét minden vonatkozásban átalakította a tudományos-műszaki forradalom. „A nemzetközi politika alapjaival foglalkozó vizsgálódásainkban kiindulópontunk: a tudományos-műszaki forradalom” — írja a Sprout-házaspár.

Sokan esnek egyik szélsőségből a másikba. Így jártak Sprouték is. A termelési mód nemzetközi életre gyakorolt hatásának teljes semmibevevését ellentétpárja, a kirívó gazdasági determinizmus irányzata váltotta fel. Sprouték az új- és jelenkori történelmet az iparban, szállításban és hadászatban alkalmazott tudományos és műszaki felfedezések szerint periodizálják. Példaképpen említem, hogy az 1550-től 1815-ig tartó korszakot szemléltető táblázatban a nemzetközi eseményeket jelző címszavak mellett — *Ismétlődő háborúk Európában; Az amerikai forradalom és a napóleoni háborúk; A bécsi kongresszus* — a következő találmányok felsorolása található: *Gőzgépek; A gőzgépek a bányászatban, a textiliparban és hajózásban; A lovak vontatóerejének felhasználása a tűzérségnél; A simacsövű tüzfegyver; Hordozható puskák és tűzérségi robbanóbombák.*

A legelszántabb gazdasági materialisták igyekezetét is meghaladó buzgalom!

A valóságban a tulajdonképpeni anyagi termelés politikai befolyása nem közvetlenül, hanem az általa meghatározott osztályszerkezet és osztályviszonyok révén, valamint a nemzetek, államok közötti relációk útján érvényesül, minthogy az anyagi termelés nemzetgazdasági keretbe van szervezve. Az N. N. Iznocemcev szerkesztette szovjet gyűjteményes kötet (*Mezsdunarodnyije otnosenyija pozle vtoroj mirovoj vojny*. Moszkva, 1962) szerzői kifejtik: „A nemzetközi kapcsolatokban a döntő szerepet az *osztályviszonyok* játsszák, s minden történelmi korszak nemzetközi politikájában az osztályerőknek a szóban forgó periódusra jellemző megoszlásából adódó legfontosabb vonásait és sajátos különbségeit tükrözi.”

Ez tulajdonképpen a marxizmus—leninizmus egyik, minden társadalmi jelenségre és viszonyra, tehát a nemzetközi kapcsolatokra is alkalmazható alaptétele. A nemzetközi élet sajátossága azonban megköveteli, hogy ezen alapvető kategória (osztályviszonyok) mellett még egy kategóriát figyelembe vegyünk: a nemzeti viszonyokat, kiváltképpen, ha az újkorról vagy a jelenkorról szólnunk, amelyekben a jól megkülönböztethető sajátosságú társadalmi csoportként jelentkező nemzet nagyon fontos szerepet játszik a nemzetközi élet alakulásában, beleértve a politikai határozatok elfogadását is.

Ne feledjük, hogy a társadalmi osztálytagozódásnak más a történelmi eredete, mint az emberiség megoszlásának nemzetekre és nemzetiségekre. A társadalom osztályokra tagolódása az ősközösségi rendszeren belül a társadalmi munkamegosztás és a termelőerők magántulajdonának megjelenésével bontakozott ki. A nemzetek, az emberi közösség formájaként a polgárságnak a nemzeti piac kialakításával összefüggő emelkedési korszakában kezdtek kibontakozni.

Történelmileg stabil etnikai közösségek a korábbi társadalmi rendszerekben is léteztek, az ősközösséggel kezdve, mégha a társadalmi fejlődés alacsony színvonala nem is tette lehetővé etnikailag a közösségi élet teljes kifejlődését. Később, a rabszolgatartó, hűbéri és tőkésrendszer közösségeinek anyagi és szellemi élete már általában magán viseli a társadalom antagonisztikus osztályokra tagolódásának a jegyét. Ugyanakkor viszont (s kiváltképpen a fejlett ősközösségi szakaszban) a nemzet, e nyelvi, területi, gazdasági, a nemzeti tudatot is magába foglaló kulturális közösség bizonyos egységet és társadalmi integrálódást is lehetővé tesz. A nemzeti közösségeket társadalmi harcok és konfliktusok marcangolják, s a közösségeken belüli antagonizmusok érvényesülésre törnek a nemzetek egymás közti kapcsolataiban is. Másrészt viszont a nemzetek egyenlőtlenségének következményei a közösségen belül visszaható impulzussal ingerelnek egységre, valahányszor az össze-

tartó, közös elemeket kívülről fenyegetik. E dinamika hajtóműve az osztályharc, s éppen ezért az osztályharc szülte társadalmi és nemzeti antagonizmusok összefonód-
nak, nem elkülönülten és egymástól függetlenül alakulnak. Ellentmondásos dina-
mikájuk azonban olyan természetű, hogy nagy társadalmi feszültségek szakaszaiban
az osztályharc válik uralkodóvá a politikai döntésekben, a nagy nemzeti feszült-
ségek periódusaiban viszont a nemzeti konfliktus a hangadó.

A nemzeti felszabadulási mozgalom e dinamika jellegzetes megnyilvánulási
területe: noha a harcra egyesülő osztályok érdekei különbözők, amíg az egész nem-
zet felszabadítása az idegen uralom alól a főcél, az érdekek különbözőségei némi-
képpen háttérbe szorulnak. A függetlenség kivívása, a közös nemzeti feladatok meg-
oldása után aztán felszínre kerülnek és mind fontosabbá válnak az ország politi-
kai életében az osztálykonfliktusok.

Valamely történelmi korszak eseményei sokaságában való tájékozódás szem-
pontjából nélkülözhetetlen a társadalmi osztály kategóriája. Lenin figyelmezte-
tett: mindig tudnunk kell, melyik osztály áll egy-egy történelmi periódus közép-
pontjában; meg kell tudnunk határozni fő jellegzetességeit s fejlődésének fő irá-
nyát. Egyazon történelmi korszakban az osztályok és nemzetek relációinak más-más
súlya lehet a nemzetközi kapcsolatok meghatározásában. A marxista irodalom ál-
talanban rendszerint hangsúlyozza ugyan az osztályviszonyokat, ám ritkán szentel
kellő figyelmet a nemzeti viszonyok szerepének a világpolitikai szintér folyamatai-
ban, konfliktusaiban. A „nemzeti kapcsolatok“ kategória értékelésében abból kell
kiindulnunk, hogy *a nemzeti tudat elemibb és történelmileg tartósabb, mint az
osztálytudat.* A történelem tanulsága szerint az osztályszerkezetek még egy nemze-
déknyi idő alatt is gyökeresen átalakíthatóknak bizonyultak, a nemzeti kapcsolatok
azonban tovább éltek. Túléltek még a terület vagy más, valamely nemzet szem-
pontjából lényeges közös elem elvesztését is. A társadalom osztályszerkezetét meg-
változtató hatalmas társadalmi forradalmak sem módosították automatikusan azokat
a jellemző nemzeti hagyományokat, gondolkodás- és cselekvésmódot, amelyek az
illető nemzet sajátos létfeltételei eredményeként alakultak ki és nemzedékről nem-
zedékre öröklődtek. A Szovjetunió Kommunista Pártja a Nagy Honvédő Háború
idején nem véletlenül apellált a nemzeti öntudatra, a szovjet emberek hazafias ér-
zelmére, az ősök harci hagyományaira Oroszország szent földjének védelmében. A
nemzeti, nemzetiségi tudat valóban a legerősebb szellemi erővé válik, valahányszor
egy népet függetlenségében vagy létében veszélyeztetnek.

A polgári forradalom megnyitotta egész új korszakot az osztályviszonyok és
a nemzeti viszonyok dialektikus kölcsönhatása jellemezte, olyan periódusok, ame-
lyekben egyik vagy másik elem túltengése döntötte el az államok politikai irány-
vételét.

Az 1789-es, 1848-as, 1917-es vagy 1945-ös társadalmi változásokat követő forra-
dalmi válság-periódusokban az ideológiai és osztálykonfliktus került túlsúlyba a vi-
lágpolitikában, s ez meghatározta a nemzetközi viszonyok sajátos jellegét. Viszont
a napóleoni háborúk vagy az első világháború idején a nemzeti és stratégiai kon-
fliktus került előtérbe. 1917-ben ez a konfliktus annyira lekötötte az imperialista
hatalmakat, hogy Lenin teljes odaadást megkívánó ilyenemű elfoglaltságukat azon
tényezők közé sorolhatta, amelyek lehetővé tették az Októberi Forradalom diadalát.
Persze, mihelyt az imperialisták felismerték a forradalom természetét és arányait,
az osztályszempontok elsődlegessé váltak, és külpolitikájukat eluralta a forradalom
elfojtását célzó szándékuk. A második világháborúban, amikor a hitlerista Német-
ország fenyegetése globális méreteket öltött, az osztálykülönbségek másodrendűvé
degradálódtak, s létrejött az Egyesült Államok és Anglia szövetsége a Szovjetunióval

a közös ellenség leverésére. A hitleristák megszállása alá került országokban is az osztályantagonizmusoknál fontosabbként lépett elő a nemzeti felszabadulás.

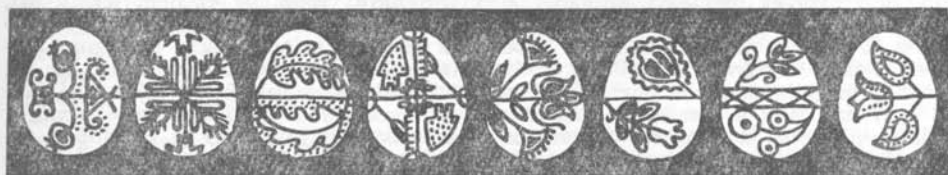
Az alapvető kategóriák — osztály és nemzet — összefonódása a nemzetközi feszültségek idején, majd ismét más tendenciák jelentkezése a nemzetközi kapcsolatokban hosszúlejáratú korszakok jellemzői. E koordinátarendszeren belül érvényesül a — gazdasági, politikai és katonai — konjunktúra-tényezők dialektikája, amely meghatározza a társadalmi vagy nemzeti konfliktusok intenzitását; e tényezők kölcsönhatása érvényesül a nemzetközi kapcsolatok alakulásában. Fajsúlyuk nem mindig egyenlő; egy adott pillanatban valamelyik túlsúlyba kerülhet, s megszabja a nemzetközi konjunktúra jellegét. Háború idején vagy a háború küszöbén a katonai tényező olyan mértékben eluralkodik, hogy egyensúlyát veszítheti a gazdasági élet, és veszélybe kerülhetnek a politikai intézmények. Kialakulhatnak olyan helyzetek, amelyekben egy politikai válság (például a franciaországi események 1968 májusában) vagy egy pénzügyi válság (például a font sterling leértékelése 1967-ben) időlegesen elsődlegessé válik az érdekelt államok politikai döntéseinek kialakításában.

Tanulságos e szempontból az Egyesült Államok háború utáni története két mozzanatának egybevetése. 1958—59-ben, miután a fizetési mérleg deficitje hirtelen négy milliárd dollárra emelkedett, az Eisenhower-kormányzaton belül éles nézeteltérések támadtak a helyzet orvoslásának módozatairól. Anderson pénzügyminiszter, aki a deficit fő okát a külföldi katonai kiadásokban és a gazdasági segélyekben vélte felfedezni, csökkenteni kívánta ezeket. Azonban a külügyminisztérium támogatta katonai vezetők erre azzal vágtak vissza, hogy e külföldi ténykedések maradéktalan folytatása az Egyesült Államok politikájának és stratégiájának sarkalatos tétele, s ezért alá kell rendelni neki a fizetési mérleget. Noha Andersont a Wall Street nagy pénzintézetei is támogatták, a katonai-stratégiai tényező felülkerekedett, s Eisenhower leváltotta Andersont.

1968-ban az Egyesült Államok csendes-óceáni stratégiájának részletkérdéseként megnyilvánuló vietnami háborús eszkaláció összeütközésbe került a dollár helyzetét fenyegető pénzügyi válságjelenségekkel és az elnökválasztások kiobbantotta belpolitikai krízissel. A két tényező egyidőben érvényesülő nyomása bírta rá Johnson elnököt Észak-Vietnam bombázásának részleges felfüggesztésére és arra, hogy ne jelöltesse magát az 1968 novemberében megtartott választásokra. Nyíltan bevallott célja a béketárgyalásokhoz vezető út járhatóságának biztosítása volt.

A nemzetközi színtér eseményei soha nem magyarázhatók csupán egyik vagy másik tényezővel; valamely eseményben közrejátszó különféle tényezők erővonalainak metszési pontjain keresendők az okok, annak ismeretében, hogy van egy tényező, amely rendszerint döntőbb a politikai határozathozatal szempontjából.

Silviu Brucan

Háromszéki írott tojások